

І. Д. СОФІНСЬКА

ЭФЕКТ КОНСЮМЕРИЗМУ В КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСТВА

Основною метою цієї статті є спроба проаналізувати концепцію громадянства, сутність та правову природу цього конституційно-правового інституту. Особливу увагу автор звертає на основні етапи еволюції концепції громадянства та моделі його сучасного законодавчого регламентування, а також вказує на геополітичні та цивілізаційні виклики, які впливають на концепцію громадянства.

Ключові слова: громадянство, ідентичність, держава, консюмеризм, Європейська конвенція про громадянство, Європейський Союз

Софинская И.Д. Эффект консюмеризма в концепции гражданства

Основной целью этой статьи является попытка проанализировать концепцию гражданства, сущность и правовую природу этого конституционно-правового института. Особое внимание автор обращает на основные этапы эволюции концепции гражданства и модели современного законодательного регламентирования, а также указывает на геополитические и цивилизационные вызовы, которые влияют на концепцию гражданства.

Ключевые слова: гражданство, идентичность, государство, консюмеризм, Европейская конвенция о гражданстве, Европейский Союз,

Sofinska Iryna. The effect of consumerism in the concept of citizenship

In this article I made an attempt to analyze different concepts of citizenship, because the idea of citizenship is nowadays becoming a topical

issue, partly due to the geopolitical transformations taking place in countries, crucial social and economic reforms involving societies, particularly migration, the effect of consumerism, globalization and sensitive challenges to personal identity and values.

Key words: *citizenship, identity, state, consumerism, European convention on nationality, European Union*

У сучасному контексті концепції громадянства у наукових колах Європи та Америки науковці розмірковують про громадянство у таких чотирьох значеннях: по-перше, як формальний правовий статус особи, який передбачає зв'язок між державою та особою; по-друге, як своєрідний «пакет» прав та обов'язків, які належать громадянину конкретної держави; по-третє, як очевидний «набір» відповідальності, чеснот та навичок, які підкреслюють демократичність конкретної держави; по-четверте, як колективну ідентичність групи людей, які проживають в межах однієї держави, мають однакові цінності та стиль життя, незалежно від їхньої етнічної, расової, релігійної належності (своєрідний «клуб»), належність до якого передбачає як виконання формальних вимог, так і отримання своєрідного «бонусу» у вигляді соціального забезпечення, безвізових мандрів іншими країнами чи полегшеного ведення бізнесу)¹. Усі ці значення громадянства передбачають виникнення у громадянина будь-якої держави відчуття приналежності до неї та ідентичності, насамперед, політико-правової.

Питання сутності та правової природи громадянства, еволюція його концепції були предметом багатьох дискусій та обговорень протягом останніх ста років не лише в Україні, але й у світі. На превеликий жаль, більшість сучасних українських науковців уникають питань, які безпосередньо пов'язані із регламентуванням конституційно-правового інституту громадянства і застосування на практиці права на громадянство. Здебільшого ці питання розглядалися іноземними науковцями, а в Україні вони є недостатньо висвітленими та частково дослідженими (Л. фон Альбертіні, Р. Бедрій, О. Лотюк, М. Суржинський, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна).

У країнах Європейського Союзу, в Канаді та у США можна відзначити детальне і ґрунтовне дослідження сутності громадянства та його множинної політичної, правової та філософської природи, зважаючи на такі імена, як Р. Баубюк, Дж.Г.Г. Вейлер, М. Вінк, Ю. Габермас, Д. Гітер, Ж.-Р. де Грот, Л. Джеймісон, С. Засен, Е. Ішін, К. Йоппке, Т. Кассуто, Дж.Г. Керенс, В. Кимліка, Д. Костакопулу, С. Каррера, Т.Г. Маршал, Дж. Маскелл, Л. Пілгрем, Дж.Г.А. Покок, П. Спіро, Дж. Туллі, А. Шахар і Дж. Шоу та ін.

Зазвичай, громадянство складається з таких базових елементів як: правовий статус особи, який визначає громадянські, політичні та соціальні права, а також ступінь участі цієї особи у політичній спільноті (діяльності держави та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб).

Зародження концепції громадянства пов'язують із виникненням держави та її бажанням (потребою чи необхідністю) відокремити своїх громадян від інших мешканців та визначити приналежність людей до конкретних територій, а тому до держав. Сучасні дослідження концепції громадянства дозволяють виділити такі основні часові етапи її еволюції: античний (Стародавні Греція, Рим, Персія, Індія та Китай), класичний, який умовно можна поділити на ранній (від Середньовіччя до кінця XIX століття) та пізній (від закінчення I Світової війни до 1991 р.), і сучасний (з 1991 р. до тепер), з якого окремими напрямками виходять європейська концепція (ідеї постнаціоналізму є втілені у модель громадянства Європейського Союзу, починаючи з 1992 р.) та транснаціональна модель громадянства XXI століття, пов'язана з глобалізацією, мобільністю та перманентною міграцією людей.

З плином часу концепція громадянства змінювалася та модифікувалася під впливом філософсько-політичних думок мислителів епох Відродження, Барокко, Просвітництва, Неокласицизму та Постмодернізму, отримувала нове трактування сутності громадянства та певну деформацію її основних ознак. Якщо в античні часи виокремлювали концепції протогромадянства (proto-citizenship), коли у Греції громадянство було природнім для будь-якої особи, а в Римі

означало правові відносини з державою, то у відомій французькій «Енциклопедії, або Тлумачному словнику науки, мистецтва й ремесел (Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers)» 1753 р. вказано, що громадянин – це та людина, яка є учасником політичної спільноти, поділяє її закони, користується правами, свободами й бере на себе виконання обов'язків².

Протягом ХХ століття розвиток концепції громадянства відбувся в основному на підставі яскравих геополітичних та цивілізаційних перетворень, які «завершилися» прийняттям у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини, де у частині 1 статті 15 чітко сказано, що «кожна людина має право на громадянство»³.

Очевидно, що дане положення стало правовою підставою для формулювання класичної концепції громадянства у рішенні Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm* (Ліхтенштайн проти Гватемали) від 1955 року, де у п. 23 йдеться про громадянство як про «реальний та ефективний правовий зв'язок між державою та особою, який існує як на підставі інтересів та почуттів, так і взаємних прав та обов'язків»⁴. Чи не вперше розуміння громадянства саме як «ефективного правового зв'язку» між державою та особою була озвучене Гершем Ляутерпахтом під час 216-го засідання Комісії міжнародного права ООН у 1953 р. на тему «Громадянство як національність включно з безгромадянством»⁵.

Після закінчення Другої світової війни питання громадянства та його вплив на взаємовідносини між особою та державою неодноразово викликали численні дискусії, про що до прикладу свідчать окремі думки суддів згаданого вище Суду Г. Клаєстада та Дж. Ріда, а також судді *ad hoc* М. Гугенгайма щодо раніше згаданого рішення Міжнародного суду справедливості ООН у справі *Nottebohm*.

На нашу думку, правова сутність класичної концепції громадянства стала базою для створення новітнього міжнародно-правового документу – Європейської конвенції про громадянство (далі – Конвенція), яка була прийнята Комітетом Міністрів Ради Європи 14.05.1997 р. у Страсбурзі у формі конвенції, відкритої до підписання

з 06.11.1997 року. Дванадцять держав-підписантів Конвенції того дня (Австрія, Данія, Ісландія, Македонія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Фінляндія, Швеція) згодом ратифікували її і вона набула чинності у цих державах. Інші три (Греція, Італія, Росія) теж підписали тоді ж Конвенцію, однак, після підписання Конвенції призупинили роботу в напрямку повної її ратифікації та імплементації положень у національне законодавство.

Конвенція набула чинності з 01.03.2000 р. (однак лише в Австрії, Молдові та Словаччині) і, на переконання багатьох європейських вчених, вважається своєрідною кодифікацією міжнародного звичаєвого права щодо громадянства. Розробка міжнародно-правового контенту у сфері громадянства тривала понад 30 років розробки в рамках Ради Європи, оскільки спочатку, у пізніх 80-х роках ХХ ст., питання про громадянство планували укласти в додатковий протокол до Європейської конвенції прав людини, однак, згодом, на початку 90-х років ця ідея переросла в окремий міжнародно-правовий документ, який і був прийнятий у 1997 році. Серед основних міжнародно-правових документів Ради Європи, які стали підставою Конвенції варто згадати щонайменше про «Конвенцію про скорочення випадків множинного громадянства і військового обов'язку у випадках множинного громадянства 1963 р.» і два протоколи до неї, дві резолюції Комітету Міністрів РЄ 1977 р., численні рекомендації Парламентської Асамблеї тощо.

Згадана Конвенція станом на 7 січня 2016 р. є підписана лише 29-ма державами-учасниками Ради Європи, ратифікована лише 20-ма з них (Австрією, Албанією, Болгарією, Боснією та Герцеговиною, Данією, Ісландією, Македонією, Молдовою, Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Португалією, Румунією, Словаччиною, Угорщиною, Україною, Фінляндією, Чехією, Чорногорією та Швецією). Тому, у цих європейських державах Конвенція набула чинності протягом 2000–2010 років, але із певними деклараціями, зауваженнями та застереженнями (винятками можна вважати Ісландію та Португалію). Останньою стала Чорногорія, яка підписала і

ратифікувала Конвенцію протягом травня – червня 2010 р., а 1 жовтня 2010 р. Конвенція стала чинною у цій державі.

Отже, положення ст. 2 цієї Конвенції оперує таким знайомим для нас визначенням громадянства, як «правового зв'язку між особою та державою без зазначення етнічного походження особи»⁶.

Громадянство саме у розумінні правового та ефективного зв'язку між особою та державою отримало своє подальше ширше застосування у Європейському Союзі у вигляді концепції «вільного пересування осіб» (freedom of movement of persons) на підставі громадянства ЄС (*le citoyen à la une de l'Europe*), додаткового до громадянства кожної держави-учасниці Європейського Союзу і передбаченого у статтях 20, 21 Угоди про функціонування Європейського Союзу (в редакції після набуття чинності Лісабонської угоди у грудні 2009 року)⁷.

Детальніше це питання неодноразово було предметом розгляду справ Європейським судом справедливості, який у своїх рішеннях, зокрема у справах *Micheletti* (1992), *Martinez Sala* (1998), *Grzelzyk* (2001), *Baubast* (2002), *Garcia Avello* (2003), *Bidar* (2005), *Gibraltar* (2006), *Grunkin and Paul* (2006), *Rottmann* (2010), *Zambrano* (2011), *Prinz and Seeberher* (2013), *Elrick* (2013) виробив однозначну і чітку позицію, наголошуючи на тому, що «громадянство Європейського Союзу є основним статусом громадян держав-учасниць Європейського Союзу, даючи можливість тим, хто опинився у схожій ситуації, отримати однакове ставлення, передбачене на законодавчому рівні, незалежно від їх національності»⁸.

Поряд із тим, тлумачення класичної концепції громадянства, яке подане у справі *Nottebohm* демонструє приклад нового трактування застосування принципу зацікавленої особи у концепції громадянства (*stakeholder principle of citizenship, jus nexi*), яке полягає у відсутності збігу територіальних кордонів держави громадянства з межею участі її громадян у вирішенні питань державного значення⁹.

Розмірковуючи про застосування принципу зацікавленої особи у сучасній концепції громадянства, варто відзначити, що йдеться не лише про моральні аспекти прийняття особи до громадянства. Час

стирає певні за давнини стереотипи і виникають нові підстави отримання громадянства, які знаходяться на перетині правової, економічної (фінансової), соціальної та політичної площин. Певною протилежністю до принципу зацікавленої особи у сучасній концепції громадянства є принцип акціонера (shareholder principle of citizenship), коли особа набуває (чи отримує) громадянство за потребою чи мотивованим бажанням, не маючи жодного національного (чи етнічного) споріднення з цією державою та використовуючи громадянство у власних інтересах. Такі споживацькі настрої посилюють ефект консюмеризму у концепції громадянства.

Зрозуміло, що сучасне застосування принципу зацікавленої особи у концепції громадянства може породити не лише такий феномен, як «безgruntянство» особи (rootlessness), особливо у тому випадку, коли громадянство отримують для подальшої спортивної, наукової, музичної чи політичної кар'єри, участі у воєнних кампаніях або успішного провадження бізнесу без очевидної потреби в укоріненні (rootedness) особи у суспільство держави набутого громадянства. Такий особистісний меркантильний підхід можна охарактеризувати явищем «перекотиполя», оскільки в результаті отримання альтернативного громадянства з'являються особи, які не володіють повним «набором» громадянських прав, а тому не відчують жодного обов'язку вболівати за державу альтернативного громадянства.

І хоча, цей підхід ще не набув масового розповсюдження у світі, однак, його поширення викликає чимале занепокоєння, принаймні, серед науковців, оскільки втрачається сенс громадянства, як «ефективного правового зв'язку між особою та державою». У такому випадку визначення та законодавче регламентування громадянства перестає бути винятково науково-правовим феноменом будь-якої демократичної держави і все частіше стає політично-заангажованим явищем глобалізованого світу.

Відповідно до інформації Світового банку населення нашої планети сягнуло майже 7, 4 мільярдів осіб, понад 250 мільйонів з них живуть поза межами держав їхнього народження (3.4 % загального населення), а ще 750 мільйонів осіб (10.1 % загального населення)

постійно мігрують з однієї країни в іншу у пошуках «щастя, добробуту і кращої долі». Застосування класичної концепції громадянства як «реального та ефективного правового зв'язку» між державою та громадянином викликає чималий сумнів, однак, беззаперечно свідчить про цінність та важливість цього конституційно-правового та політико-правового інституту в палітрі сучасних умов, геополітичних та цивілізаційних викликів.

Українці емігрують, зазвичай, у пошуках кращого життя та добробуту в країни Європейського Союзу (насамперед, в Іспанію, Італію, Німеччину, ОК, Польщу та Португалію), США, Канаду, Австралію та Ізраїль. Усі ці держави «посідають» значно вищі місця у щорічному рейтингу візових обмежень (Visa Restriction Index), проведеного британською фірмою «Henley & Partners» за підсумками 2015 року, ніж Україна (на 59-му місці), тому, що, очевидно, у цих державах права людини та забезпечення добробуту їхніх громадян забезпечуються не на словах, а *ipso jure*.

Принагідно зазначаємо, що принцип зацікавленої особи у концепції громадянства породжує досить незвичне для України поняття «планування громадянства», яке можна пов'язати з тим, що людина певного таланту, статусу у бізнесових колах і, яка володіє достатніми коштами для забезпечення власного добробуту, не потребує обмежувати своє життя тільки однією країною і відповідно не зобов'язана бути громадянином лише однієї держави. А тому, альтернативне громадянство і отримання другого паспорта у світі – це вигідне капіталовкладення, свобода для себе та членів своєї сім'ї подорожувати, здобувати освіту та вести бізнес, а також очевидна гарантія безпеки для життя¹⁰.

Не можна не погодитися, що отримання громадянства у зв'язку з інвестицією (citizenship-by-investment) є одним із популярних прикладів «планування громадянства», винятково як правового зв'язку між державою та особою і абсолютно не залежить від національності даної особи, її постійного проживання у цій державі, ступеня її інтеграції у суспільне середовище.

Зазвичай, основними підставами отримання громадянства у зв'язку з інвестицією є:

- бажання застрахувати себе та свою сім'ю від непередбачуваних обставин (політичних, економічних, соціальних, екологічних тощо);

- потреба уникнути надмірного, на її думку, оподаткування (tax dodging) та приховати свої прибутки, отримані не завжди легальним шляхом;

- потреба досягнути достатній рівень безпеки, у випадку, коли рідна держава є політично чи економічно нестабільною;

- забезпечення сприятливого (пом'якшеного) податкового режиму у т. зв. tax havens, створення та розширення бізнесу, відкриття банківських рахунків за кордоном і здійснення інвестування та капіталовкладення по всьому світу, тощо.

- можливість «миттєвої» подорожі до 100–130 країн світу, оскільки «гідний уваги паспорт» – це можливість легко та без жодних проблем отримати візу в разі потреби.

Результати численних досліджень сучасних європейських та американських вчених демонструють, що чимало успішних та благополучних держав прихильно ставляться до проведення своєрідних «аукціонів» громадянства, під час яких можна «купити» потрібний чи омріяний паспорт (cash-for-passport)¹¹. Звісно ж, далеко не кожна людина може взяти участь у таких торгах. Це як закритий клуб, вхід у який дозволяється лише відповідно до персональних членських карток, що підтверджують членство у клубі.

Європейські вчені називають таку концепцію громадянства мерітократичною, яка зародилася під впливом консюмеризму. До прикладу, вона існує у Хорватії, Гонг Конзі, Канаді, Монако, Новій Зеландії, Об'єднаному Королівстві, Швейцарії тощо. Також, приклади успішної реалізації мерітократичної концепції громадянства можна знайти у таких державах, як Австралія (у вигляді «Significant Investor visa») чи США (у вигляді програми «EB-5 Immigrant visa green card»).

Аналіз концепції громадянства у контексті договору «купівлі-продажу» між державою та іноземцем-інвестором дає можливість

зробити висновок, що на даний час між державами існує певна конкуренція у вигляді розмаїтих інвестиційних програм щодо залучення багатих, креативних, успішних інвесторів та створення штучних преференцій для них.

Як відомо, деякі держави офіційно та відкрито пропонують отримати громадянство у зв'язку з інвестицією (держави Карибського басейну), інші, такі як Австрія, Ізраїль, Кіпр, ОК, Португалія чи Угорщина надають перевагу більш конфіденційним програмам отримання не громадянства, а лише довгострокового дозволу на постійне проживання. На противагу до громадянства держав Карибського басейну, громадянство держав Аравійського півострова практично неможливо «купити», найбільш ліберальними з них вважаються Бахрейн та емірат Дубай (Об'єднані Арабські Емірати).

Як висновок, варто наголосити, що сьогодні концепція громадянства знову зазнає змін, бо громадянство часто не є ознакою приналежності особи до держави або результатом постійного та ефективного зв'язку між особою та державою, а також проявом її реальної інтеграції у суспільство та активної участі у його житті. Часто громадянство стає виявом чітко продуманої та винятково ефективною діяльності як держави, вмотивовано націленої на підвищення свого місця на геополітичній світовій шахівниці за допомогою демографічного потенціалу, так і особи, спрямованої на покращення свого соціально-економічного становища.

1. *Bauböck R. Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come?* / Bauböck R. – Washington DC : Migration Policy Institute, 2008. – Р. 3. 2. *Heater D.B. A Brief History of Citizenship* / D.B. Heater / Edinburgh University Press. – 2004. – 160 p. 3. *Загальна декларація прав людини* // Офіційний вісник України від 15.12.2008. – 2008., – № 93. – Ст. 3103. 4. *Nottebohm Case. Liechtenstein v. Guatemala; ICJ 1955; Reports.* –Р. 315. 5. *Nationality including statelessness / Summary record of the 216th meeting of the International Law Commission* // Extract from the Yearbook of the International Law Commission, 1953, vol. 1. – Р. 207. 6. *Європейська конвенція про громадянство* // ВВР України. –

2008. – № 13. – Ст. 359. **7.** *Blackstone's EU Treaties and Legislation 2009–2010* / N. Foster. – Oxford University Press, 2009. – P. 632–633. **8.** *The Past and Future of EU Law: The Classics of EU Law Revisited on the 50th Anniversary of the Rome Treaty* / Miguel Poiaras Maduro (Author), Loïc Azoulay (Author), Miguel Poiaras Maduro (Editor), Loïc Azoulay (Editor). – Hart Publishing : Oxford, Hart Publishing, 2010. – P. 361. **9.** *Bauböck R. Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come?* / Bauböck R. – Washington DC : Migration Policy Institute, 2008. – P. 12. **10.** *Софінська І.Д. Громадянство у зв'язку з інвестицією: конституційно-правовий аналіз* / І.Д. Софінська // *Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. – Вип. 63. – С. 401. **11.** *Shachar A. Should Citizenship be for Sale?* / A. Shachar, R. Baubock // *EUDO Citizenship Observatory: EUI Working Paper RSCAS 2014/01* // *Badia Fiesolana, San Domenico di Fiesole (FI)*, 2014. – 46 p.

Sofinska Iryna. The effect of consumerism in the concept of citizenship

In this article I made an attempt to analyze different concepts of citizenship, because the idea of citizenship is nowadays becoming a topical issue, partly due to the geopolitical transformations taking place in countries, crucial social and economic reforms involving societies, particularly migration, the effect of consumerism, globalization and sensitive challenges to personal identity and values.

During last century concepts of citizenship and modes of it acquisition were very popular especially among sociologists (D. Beland, L. Jamieson, T.H. Marshall, S. Sassen, Ch. Tilly and B.S. Turner). In majority they concentrated on issues of self-awareness, self-definition and self-consciousness because those features help to discover self-identity as a fundamental concept of selfhood. In the last 10 years a lot of scientists worldwide (D. Abraham, R. Bauboeck, S. Carrera, G.-R. de Groot, J. Habermas, D.B. Heater, Ch. Joppke, W. Kymlicka, M. La Torre, H. Schneider, A. Shachar, J. Shaw, J.H.H. Weiler etc.) analyzed in their sci-

entific researches a legal concept of citizenship which plays an essential role in constitutional determination of personal identity of a citizen.

In order to discuss citizenship-identity interrelation we need to remember that citizenship is not only political, economic, cultural, geographic and social personal identity, but also a legal (constitutional one) and national collective identity, which usually determine “people’s legal relationship and effective link to a state”.

Looking precisely on our modern life from the legal perspective and keeping in mind new trends in modern Ukrainian policy development we and our politicians need to have a conscious sense of state loyalty in order to protect national security and to restore Ukrainian national identity. In this context currently citizenship really is an incredible important issue in Ukraine!

Finally, in this article I emphasize the real essence and legal nature of citizenship-by-investment in order to justify basic reasons and motives of such citizenship acquisition’ mode in different countries of the world. Certainly, we might outline the advantages and disadvantages of such political and legal phenomena, we need to understand that such mode of citizenship acquisition is fully under the effect of consumerism.

Key words: citizenship, identity, state, consumerism, European convention on nationality, European Union